

Egy öndekekstrukció

M á r a i S á n d o r : *H a l l g a t n i a k a r t a m*

„MARADÉKA”

1 A Helikon kiadó, Mészáros Tibor szerkesztésében új Márai-könyvvel lépett színre. Ez a könyv, Márai Sándor *Hallgatni akartam* címmel közreadott kötete (2013) azonban, mint a szerkesztő utószavából is kiderül, számos problémát fölvet. Mindenekelőtt: bizonyosnak látszik, ilyen című könyvet Márai nem írt, ő az *Egy polgár vallomásai* című műve III. kötetén dolgozott, de ezt a kötetet végül nem adta közre. Egy részét kiemelte, átszerkesztette s *Föld, föld!...* címmel önállóan is megjelenítette, a maradékot, a III. kötet első két fejezetét pedig kéziratban hagyta. Többször is leírt indoklása szerint azért, mert ez az első két fejezet csak a magyar olvasókra tartozik, idegen olvasóközönség elé nem akart lépni vele. Hogy csakugyan ez is motiválta döntését, nagyon valószínű, de az, hogy a könyv egy részét önállósítva, külön könyvvé kerekítve közreadta, arra enged következtetni, eredeti tervét végül is föladta, lemondott az *Egy polgár vallomásai* trilógiává bővítéséről. S nemcsak azért, mert a III. kötet egyik része önálló életre kelt – azért is, mert a „maradék”, amelyet kéziratban hagyott, elvesztette funkcióját, önmagában már nem áll meg. Nem önálló mű, hanem csak töredék, a műhelymunka félbe hagyott, pontosabban félbe vágott részlete. E két fejezet mostani önálló közlése nem is a szerzői intenció, hanem a szerkesztői konstrukció eredménye. Maga a könyvcím (*Hallgatni akartam*) is szerkesztői lelemény, a szerkesztő a szöveg első két szavát emelte ki címmé, s a fejezetcímek (*egy, kettő*)

sem a szerző akarata szerintiek. Az igazi kérdés így az, a *Föld, föld!...* önállósítása után megvan-e még a lehetőség az eredetileg tervezett III. kötet egységes műként való megjelentetésére? Vagy egy ilyen szövegrekonstrukció már olyan mérvű textológiai beavatkozás lenne, amely egy új, soha nem létezett művet eredményezne – a szerkesztő jóvoltából?

Egy bizonyos, a Helikon kiadó, s a szerkesztő, Mészáros Tibor döntése, amely a *Hallgatni akartam* című kötetet eredményezte, mindenképpen ideiglenes, „jobb híján” megoldás. Haszna persze nyilvánvaló, hiszen fontos új Márai-szövegeket tett hozzáférhetővé, s ezzel az életmű körül sok minden magyarázatot kaphat. E szövegek megismertetéséről lemondani botorság is lett volna. A választott megoldás azonban textológiai szempontból egyáltalán nem megnyugtató. S a Márai-textológia e történetben is fősínpadra kerülő problémái egy nagyközönségnek szánt, úgynevezett „népszerű” edícióban eleve kezelhetetlenek is. A tervezett (s valamilyen stádiumba el is jutott) III. kötet szövegének textológiai elkülöníthető rétegei, amelyekből a szerzői autoritás csak egy, önállóvá alakított részt, a *Föld, föld!...* című könyvet igazolja vissza, csupán egy szövegkritikai kiadásban lennének autentikus bemutatathatók.

A mostani szerkesztői-kiadói konstrukció azonban, természete szerint, óhatatlanul önálló életre kel. Tetszik vagy sem, ezzel megszületett egy „új” Márai-mű, s ez a konstrukció fejti ki majd hatását.

A kötet szerkesztője, aki egyben a kézirati hagyatéknak is a gondozója, utószóban ad számot a könyv megszületésének történetéről. Lényegében két fő forrása van, egy dossziényi kézirat (a Petőfi Irodalmi Múzeumban) s az úgynevezett „Teljes Napló”. Sajnos mindkettőt módjával hasznosítja. Megtudjuk, hogy a hagyatékban van egy dosszié, melyen két cím olvasható, „az egyik áthúzva, de jól olvashatóan” (ez a cím a *Föld, föld!*...), s egy másik, egy új cím: *Egy polgár vallomásai* III. (157–158.). A leírásból nem egyértelmű, hogy ugyanebben a dossziében vagy valamelyik másikban vannak-e azok a kéziratok, amelyekre szintén utalás történik, mindenesetre tény: *Egy polgár vallomásai* III. címmel „több, eltérő terjedelmű, helyenként hiányos kézirat található az író hagyatékában” (158.). Mészáros Tibor ezekből vonta le a következtetést, hogy a most közreadott szöveg ebből a III. kötetből való, ez az a „maradék”, amely a *Föld, föld!*... önálló közlése után kiadatlanul maradt. Sajnos, e kéziratok leírásával és elemzésével az utószó is adósunk marad. A másik forrás, a napló már úgynevezett külső forrás, de néhány dolog ezekből az elszórt, utalásszerű írói reflexiókból is kiderül. Így mindenekelőtt az, hogy a III. kötet terve már 1944-ben fölmerült. Az első naplójegyzet ráadásul nemcsak kronológiailag érdekes, de az írói terv mibenlétéről is tájékoztat: „És meg kell írni a »Polgár vallomásai« harmadik, befejező kötetét” – írta ekkor Márai. Majd így folytatta: „Ez álmatlan éjszakákon e kötet szerkezetén gondolkozom. Ritkán adja meg a sors írónak, hogy egy nagy témát, melyhez legszemélyesebb köze van, a valóságban is megélhet, végigélhet, végső kifejtésében is megismerhet. Ezt az osztályt, a magyar polgárságot, melynek életformájába beleszülettem, láttam, megismertem, minden vonatkozásában, gyökeréig megvizsgáltam: s most látom szétesni az egészet. Ezt a szétesési folyamatot megírni: talán életem egyetlen, igazi írói feladata. Megírni az elmúlt huszonöt esztendő bomlási folyamatát.” (Idézve: 169–170.) Mindebből világos, hogy a tervet a '44-es apokaliptikus idők váltották ki, s az író a '44-et megelőző negyedszázad történetét írta volna meg – „a” polgár szempontjából. Magyarán a III. kötet a bomlás története lett volna. (Ekkor a Vörös Hadsereg magyarországi jelenléte, a „szovjetizálás”, értelemszerűen még nem volt, nem lehetett része az elképzelésnek.) S amikor, már 1945 májusában, egy interjúban Márai visszatért az ötletre, még akkor is az önkritikus számvetés volt számára az elsődleges. Ekkor, a Fahidy Józsefnek adott interjúban két lényeges dolgot mondott ki. „Első feladatunk bizonyára analitikus jellegű. Meg kell mutatnunk a magyar társadalom minden rétegének, milyen hibákat követtünk el a múltban, és ezzel meg kell indítanunk az annyi-ri szükséges belső revíziós folyamatot.” (Idézve: 170.)

Ebben az általános önvizsgálatban Márai a III. kötet megírásával kívánt részt venni: „Én »Egy polgár vallomásai« című könyvemben a polgárság életéről, illetőleg ennek az életnek a hiányosságairól igyekeztem látéletet készíteni. Most itt az ideje annak, hogy ezt a munkát tovább folytassuk, elmélyítsük... [...] Úgy gondolom, a legközelebbi időben megírom az »Egy polgár vallomásai«-nak harmadik kötetét.” (Idézve: 170.) Ugyanebből az interjúból derül fény az író bizonyos ambivalenciájára is. Egyrészt, e történet kapcsán „végzet”-ről beszélt, amely „beteljesedik”, másrészt a polgárság hivatását posztulálta: „Dolgozni akarok, mert hiszek a magyar középosztály hivatásában a megváltozott új világban is.” (170.)

Ez a terv azonban valamiért sokáig csak terv maradt. A napló adatai, amelyeket Mészáros csokorba szed, azt tanúsítják, a III. kötetet – vagy legalábbis első változatát – Márai csak 1949-ben kezdte el írni, s csak '49. április 5-én fejezte be (159.). Az egyik naplójegyzet így összegzi az alkotástörténetet: „Soha nem írtam még könyvet ilyen nyugtalanító könnyűséggel és gyorsasággal; 210 kéziratoldalt, mintegy három hónap alatt. Azt hiszem, megírtam, amit akartam.” (Idézve: 159.) Ez a keletkezéstörténet arra vall, immár nemcsak a '44 előtti negyedszázad polgárságtörténeti konfessziójának elkészítése lehetett a cél, hanem, nyilván, már az 1945-tel kezdődő új történetre való reagálás kényszere is vezette a tollat. Hogy a könyvben már a '45 utáni inspirációk is fontossá váltak, sőt alighanem ezek voltak már az igazán fontosak számára, azt a könyv írására utaló (még április 5-e előtti) bejegyzések egyértelművé teszik. Az egyik bejegyzés például ezt rögzíti. „Két beteg között császkalok, és közben, nyugodtabb órában, írom az »Egy polgár vallomásai«-t. Az anyag olyan, néha úgy érzem, mintha robbanóanyaggal játszanék: lángot vet a papíron.” (Idézve: 159.) Egy másikban ugyancsak a tét nagysága jelenik meg: „föltétlenül élni akarok, amíg befejezem ezt a könyvet, a »Polgár vallomásai« harmadik kötetét.” (Idézve: 159.) Majd a harmadikban a tét is kimondódik: „Két nap, amikor végre megírtam a »Polgár vallomásai«-nak azt a néhány oldalát, amelyek tartást és jogcímet, értelmet adnak az egész könyvnek. Van-e még polgári szerepkör? Ennek a kérdésnek a kimondása a könyv értelme, akkor is az, ha nem tudok felelni.” (Idézve: 159.) S az egyik, már idézett április 5-e utáni bejegyzés tételesen is kimondja a számvetés átrendeződésének tényét: immár, esetleges közlés esetén, az első két fejezetet nem is engedné „idegenek” szemé elé. Az önkritika: belügy, nem tartozik azokra, akik nem magyarok. „A »Polgár vallomásai«-nak első két fejezetét nem engedem külföldi nyilvánosság elé; nem akarom, hogy ezt a szomorú vallomást, a magyarságnak ezt a vádiratát idegenek is olvassák.” (Idézve: 160.) Ami, ha fordítunk egyet a dolgon, azt is jelenti:

a külföld elé csak a harmadik s az azt követő fejezetek valók – azok szerepe ugyanis már más.

Kérdés, megmaradt-e ez az 1949-es változat? Vagy Márai ezt, terveit módosultával, már csak alakítható és alakítandó nyersanyagoknak: átírható s szétszabdalható „nyers” kéziratnak tekintette?

Annyi bizonyos (ez a naplóból kiderül), hogy 1950-ben, már emigrációjában a három kötetből készített egy német nyelvű sűrítményt (160.), s ez a munka értelemszerűen megmozdította a III. kötet szerkezetét is. Még hozzá, nyilvánvalóan, a „védenődnek” ítélt két első fejezet (ideiglenes) eltávolításával. Ha ugyanis ezeket eleve nem szánta idegenek szemé elé, a német (rövidített) verzióban ezek nem lehettek benne. Ez a német kötet azonban nem jelent meg (mint a napló is beszámol róla, a lehetséges kiadók visszaléptek a könyv közreadásától). Így a III. kötet sorsa tartósan függőben maradt, s kezdett formálódni a *Föld, föld!*... önállósulásának – önálló közreadásának – terve.

Ami, másképpen fogalmazva meg a tényt, azt jelenti, ez a folyamat a III. kötet kompozíciójának fölbomlásával járt együtt.

3

Nem tudjuk, hogyan írta művét Márai. Egy biztos, a koncepció szempontjából fontos kérdésig, tudniillik a polgárság lehetséges további szerepére való explicit rákérdezésig csak a munka egy viszonylag előrehaladott stádiumában jutott el – ezt a már idézett naplójegyzet (vö. 159.) jól mutatja. Szerencsére a napló és a könyv között jól megfogható az érintkezés. A naplójegyzet (jól azonosítható) pretextusa ott van a könyvben. Az író, reménykedését konstatálva, tette föl a kérdést (a könyvben): „Mi lehet ennek a reménykedésnek értelme? És mi a jogcíme?” (123.) A kérdésben szereplő „értelem” és „jogcím” szó, láttuk, fölbukkant a naplóban is, Márai a naplóban önmagát idézte, pontosabban parafrázálta. Saját szövegére reflektált. Ez a koncepcionálisan fontos rákérdezés, amelynek a fontosságára a napló külön kitért, a most közreadott kb. százötven oldalnyi szövegben a 121–123. oldalon olvasható. Itt van tehát a „dramaturgiai” tetőpont, itt van az a pont, ahol a személyes számvetés átvált az új (magyarországi) „rendszer” potenciális kritikájába. Érdemes tehát újra idézni az önreflexív naplójegyzetet: „Két nap, amikor végre megírtam a »Polgár valomásai«-nak azt a néhány oldalát, amelyek tartást és jogcímet, értelmet adnak az egész könyvnek. Van-e még polgári szerepkör? Ennek a kérdésnek kimondása a könyv értelme, akkor is az, ha nem tudok felelni.” (Idézte: 159.) Figyelemre méltó, hogy a napló itt néhány oldalról beszél, így magából a könyv szövegéből deríthető ki, mi is állott a reménykedés, pontos-

sabban a reménykedéshez vezető nagy kérdés mögött. Itt célszerű a könyvből két hosszabb szövegrészt idézni. Előbb magát az áradó mondatokban kibontakozó kérdést. „Választ kellett találnom a kérdésre, van-e még valamilyen hivatása a polgárságnak Európában. Van-e még valamilyen értelme a polgári szellemiségnek? Csakugyan és jogosan halálraítéltek vagyunk-e mindannyian, akik Kelet-Európában – s talán nem csak ott – a polgári osztályba születtünk, és ebben a gondolatvilágban nevelkedtünk?” (122.) S itt, kérdése kapcsán, kimondja tapasztalatainak summáját is: „Minden, ami az elmúlt évtizedben osztályommal, a műveltséggel, a polgári humanista gondolatkörrel történt, oly tragikus, sötét folyamat, hogy a szemlélőnek kedve lenne elfordulni ettől a képtől, mert fél a következtetéstől. Ha mégsem teszem ezt, ennek oka van: a »választ« a polgárság nagy sorskérdésére nem tudhatom, de minden, amit tapasztaltam, arra biztat, hogy reménykedjek.” (122.)

Ezt az okfejtést azonban a könyvben közvetlenül megelőzi egy tapasztalatait összefoglaló, summázó gondolatmenet, s ez megint sok mindent elárul a szerzőről is, a könyvről is. 1949-ben vagyunk, a könyv keletkezésének idejében, s Márai így beszél: „A »burzsoá« fogalma ez évtizedben [ti. az 1938-tól ’49-ig tartó évtizedben] gyalázkodó gúnynévvé változott, a »polgár« csatakiáltás volt, amely hadisorba állított mindenkit, aki jobb- és baloldali lobogók alatt nemcsak a tőkés termelési rend, hanem minden felett a polgári szabadságesszmékben társadalmi alakot öltött humanista gondolatvilág ellen fellázadt. Meg kellett tudnom egy napon, hogy ebben a forradalmi világban éppen nekem, a megvetett polgárnak »szerepem« van: az a humanista gondolatvilág, melynek szellemében nevelkedtem, melynek műveltségében és életformájában éltem, melynek szellemi és erkölcsi örökségét magaménak érzem, és soha megtagadni nem tudom: a totalitárius rendszerek szóvivőinek szemében az ősellenség. A humanista-polgári szellemiség az a céltábla, amelyre gyakorlatozás közben minden újkori ideológia suhancjai leadják a Párt által kezükbe nyomott géppisztolyból sortüzeiket.” (121.) Nem kétséges, e képben a náci és a bolsevik polgárságkritika egymásra montírozódik, s mindkettővel szemben, de a „tőkés termelési rendről” leválasztva jelenik meg a „céltáblává” lett gondolat, a „polgári szabadságesszmékben társadalmi alakot öltött humanista gondolatvilág”. S hogy itt egy kettős, náciakat és kommunistákat egyaránt elítélő, velük szembe forduló kritikáról van szó, a folytatás még egyértelműbbé teszi: „Ezt nem tudtam meg kedden, sem pénteken. Előbb meg kellett élnem a polgári osztály nagy vizsgáját hazámban, amikor az erkölcsből kellett vizsgáznia. A náciak adták fel osztályomnak ezt a kérdést, és sorstársaimmal együtt, úgy tetszik, elégtelenül feleltünk. Aztán

meg kellett élnem, amint az erkölcsi vizsgán elszenvetett bukás ürügyén a kommunisták az egész polgári osztályt a vádlottak padjára ültették, elmarasztalták valóságos és reáktent bűneiben, halálra ítélték, és minden társadalmi, gazdasági, ideológiai, majd terrorisztikus kivégzési módszerrel nekiláttak végrehajtani ezt a sommás ítéletet.” (121–122.) A könyv gondolati centruma kétségkívül itt van, ebből következik mindaz, ami a könyv megírásához s valóságinterpretációjához vezetett. „Ebben a végzetben, amikor megéltam a fasizmust és a bolsevizmust, és egyedül maradtam sorstársaimmal és a gondolatvilággal, melyet az újkori forradalmak életre-halálra támadtak, elkerülhetetlenül és minden következménnyel meg kellett kísérelnem a számvetést.” (122.)

A számvetés eredménye az *Egy polgár vallomásai* III. kötete, amely ma nincs publikálva, de két része, egy töredék (ez a *Hallgatni akartam*) és egy, az egészből kiszakított, de önálló művé alakított másik, önmagában is könyv terjedelmű része, a *Föld, föld!...*, olvasható.

4

Kérdés, lehet-e, szabad-e a *Hallgatni akartam* cím alatt közreadott szövegtöredékről önmagában beszélni? Lehetni nyilván lehet, de nem biztos, hogy célszerű is. Az interpretáció a *Föld, föld!...* értelmezése nélkül óhatatlanul féloldalas. A *Föld, föld!...* azonban minden jel szerint már nem azonos az „eredeti”, még a III. kötetbe szánt szöveggel, hanem annak egy újraértelmezett s újraformált verziója. Egy későbbi gondolkodási stádium terméke és tükré.

Ami a töredékről, azaz az első két fejezetről önmagában is elmondható, az persze így, izoláltan is érdekes, gyarapítja Márai-képünket. Ha a lényegre egyszerűsítjük le a problémakört, a töredék három eleme jelent lényeges novumot – természetesen ez a három elem lényegileg szorosan összetartozik. Az egyik kétségkívül a társadalomtörténeti értelemben vett polgár és az abból kinövő, de attól el is váló „humanizmus”-eszmény szétválasztása. A másik az „úri” Magyarország erkölcsi bukásának diagnosztizálása (az eddigi kritika jórészt csak erre figyelt föl, ezt emelte ki), a harmadik pedig egy „harmadik utas” eszmény, valamiféle „polgári szocializmus” eszméjének fölbukkanása. Az igazi meglepetés a harmadik, de ez nem utolsó sorban a második elem fölerősödéséből származtatható. Az erkölcsi vizsgán való elbukás konzekvenciáinak levonása ez tehát – egy új s ideiglenes gondolkodástörténeti pozíció kényszerű megteremtése.

Az első momentum, a szétválasztás aktusa, amelynek egyik változatát az előbbieken már idéztük is, érthető, de aligha maradéktalanul igazolható. Egy osztály megkülönböztetése az ennek az osztálynak az ethoszoként megjelenő eszménytől, bizonyos ha-

tárok közt csakugyan megtehető – az eszmények önállósulása, utólagos autonómiája bír bizonyos realitással. Ez az önállóság azonban relatív. A kettő összetartozása nemcsak genetikuss, hanem funkcionális is. Az eszmény mindig rászorul hordozójára: kell valaki, aki képviselje ezt az eszményt, s nyilvánvalóan leginkább az lehet az eszmény képviselője, akinek az eszmény megszületésében is aktív, teremtő szerepe volt. A polgárság, mint társadalomtörténeti osztály s „a polgári szabadságesszmékben társadalmi alakot öltött humanista gondolatvilág”, vagy, ahogy Márai egy másik helyen tömörebben mondja, a „polgár” és a „polgáriság” (120.) szétválasztása és szembeállítása csakis antinomikus gesztusként értékelhető. Egy polgár, ha gyakorlatban föladja ethoszát és egy azzal ellentétes praxist realizál, egyúttal magát az ethoszt is kérdésessé teszi. Annak képviselhetőségét adja föl. Márpedig az Ausztria náci bekebelezésétől (1938) számított történet a polgári ethosz szemszögéből, mint Márai diagnózisa is kétségtelenné teszi, erről az ethoszról való gyakorlati lemondással azonos – ha nem éppen megcsúfolása annak.

A töredék második újdonsága mindenestre innen adódik. Márai ítélete ugyanis egyértelmű, a polgárság a reá várt erkölcsi vizsgán elbukott. S amit az 1938 és ’44 között történelemből számba vesz, az az ő mércéje szerint is meglehetősen problematikus volt, s voltaképpen csak egy nagy bomlási folyamatként értelmezhető. Disztingvál, igyekszik megkülönböztetni a „jó” és a „rossz” szereplőket, a „jó” és a „rossz” fejleményeket, de az összkép, amit az 1919 utáni negyedszázadról ad, igencsak kritikus. Egyértelművé teszi (nem is tehet mást), a Tanácsköztársaság léte csak ürügy volt a kurzus megszerveződéséhez, valójában rossz folyamatok zajlottak. „Erre épült reá Horthy, a »szegedi gondolat«-nak nevezett neobarokk fasizmus valóban »reakciós« uralma. Erre épült reá a trianoni Magyarország türelmetlen, a kereszténység és a nemzet nagy eszméit a gyakorlatban politikai kapzsisággal kihasználó, mind általánosabban terjedő és szervezkedő titkos és nem is olyan titkos társaságainak uralma. Erre hivatkoztak a szószejről és a sajtóban, a parlamentben, a hivatalokban azok, akik ezt a »közjátékot« felhasználták a maguk társadalmi helyzetének erősítésére, és ennek ürügyén megakadályozták, hogy Magyarországon az első Tanácsköztársaságot követő negyedszázadban a demokratikus fejlődés kövesse a nyugati példát és követelést, szorgalmazták, hogy testet öltjön az a torz, a múlt liberális hagyományait inkább elsikkasztó, mint üldöző, félfasizta, majd később leplezetlenül és kegyetlenül, a náci ideológiával és gyakorlattal vetekedő közigazgatás és társadalomvezetés, amely utolsó pillanatig a hitleri Németország végzetéhez kötötte Magyarországot. Mindenre, ami e hosszú negyedszázadban

Magyarországon nyílt és leplezett jogtalanság, fonák előjog, fejlődésellenes nevelés volt, a kommunista kísérlet alibije adott felhatalmazást.” (42–43.) Márai beszél a gyakorló antiszemitizmusról is, nem hagyva kétséget természete felől. 1938 után, mondja, minden „hivatalban, minden foglalkozási ágban akadtak emberek, akik úgy érezték, a zsidóktól elvett vagyonnal és állással pótolhatják most már azt, amit a múltban nem tudtak megszerezni. Ez a kapzsi zsidógyűlölet természetesen nem egyszerre gyulladt föl: savanyú füstje már évtizede terjengett a magyar életben.” (44.) Majd: „Volt, aki zsidó patikáról ábrándozott, más a zsidó földről és a zsidó lakásról. A fajvédő, antiszemita sajtó megfújta az uszító kürtöket. A változó kormányok vonakodva, de végül engedelmesen végrehajtották, amit az uszítás követelt. A végső cél a magyarországi zsidóság megsemmisítése volt.” (45.) Az ilyen s az ehhez hasonló, az általános légkörre jellemző mozzanatok sorolása hosszan folytatható lenne, de ez itt s most alighanem felesleges. A lényeg, Márai e negyedszázadról szólva minden, csak nem apologetikus. S még ott is, ahol pedig számára érzelmileg fontos történet bontakozott ki, meglátta a folyamatok fonákját. Kassa „visszatérése” Magyarországhoz például ott találta a bevonuló anyaországi küldöttségben, de tapasztalatai lehűtötték lelkesedését – érzékelnie kellett, hogy a „visszatérés” az ottani magyarokat egy a csehszlovákiainál kevésbé demokratikus közegbe helyezte át. Már az ünnepi beszédek alatt is érezte, „hogyan valami nincs rendben, valami nem sikerült” (88.). Majd később az is kiderült számára, a magyarországiakban volt a hiba. „Nagyon rövid idő múltán a város őslakosai is úgy érezték és ki is mondták, hogy az a Magyarország, amelyhez most hazatértek, nem egyezik a régi hazáról őrzött emlékképpel. Mit is hoztunk mi, húsz éven át oly nehezen várt hazaiak az őslakosoknak? Hoztuk a tudatot, hogy megint magyarok, szervesen hozzátartoznak az ősi országhoz, és ez a tudat nagy felszabadulás volt a felvidéki magyarság számára. De ez a magyarság, ha kisebbségi sorsban is, ha egy sovén cseh és szlovák nemzetiségi politika korlátozásai között is, megismert e húsz évben egy demokratikus életformát, amelynek volt sok hibája, meglehetősen korrump is volt [...], és mindentől mégis demokrácia volt. Az állampolgári jogokat nem mérték tökéletes igazságossággal csehek és nem csehek számára, de ebben a kicsinyes nemzetiségi politikában kiélték a csehek nemzeti becsvágyait, s a mindennapos élet gyakorlatában a magyarság, németiség, a zsidóság kisebbsége demokratikus életfeltételek között élt. Mi, a trianoni Magyarország képviselői, akik most viszontláttuk ezt a földet, megdöbbenve eszmélhettünk reá, hogy a Duna-medencében a mi hazai életformáink, társadalmi berendezkedésünk, világnézetünk felett elhaladt az idő. Nem

a régi Magyarországot hoztuk, hanem egy kísértet-szerű, eltorzult változatát annak, amire a felvidéki őslakosok emlékeztek.” (89–90.)

Márai kritikája, amely nem annyira tárgyi újdonságaival hat, hanem inkább, mint önkritika érdekes, természetesen sajátos ambivalenciáról árulkodik. Igyekszik pontos lenni, de minduntalan kiderül, ő maga is ehhez az elbukó (értelmiségi) elithez tartozott, s vonzalmai sok szállal kötötték a rendszerhez,

amelyről kritikus számvetést készített. Nemcsak jól szituált polgár volt, aki az úri elit közegében mozgott, s aki – mint elszórt utalásaiból kiderül – a politikai elittel is érintkezett (két, sőt három volt miniszterelnök is ismeretségi köréhez tartozott például), de egész „életformája” (ez egyik kedves szava) és életnívója is a kiemeltek közé sorolta. (1938-ban például már sajtóautója volt, ez az akkori magyar irodalmi életben nem tartozott a szokványos dolgok közé.) Habitusa, amelynek értékszerkezete ezekből a retrospektív leírásokból is jól rekonstruálható volna, az egyik magyar polgárváltozatra vall (ismerjük el, ez a lehetőségek közül az egyik jobb, akceptálható változat volt), de a többivel is érintkezett, sőt lényeges pontokon összefonódott velük. Ilyen szempontból szimptomatikus, hogy a még nagy tekintélyű, de már miniszterelnöki pozíciójából visszavonult, s Horthyt csak a háttérből „instruáló” Bethlen István nemcsak ismerőse volt, de gyakori vendéglátója, beszélgetőpartnere is. Ebből persze nem az az érdekes, hogy Bethlen igen pozitív minősítést kap tőle még a háború után, könyve írásakor is, hanem az, hogy egy ilyen viszony értelem-szerűen sok közös előfeltevéstről árulkodik – egyszerre minősítve ezáltal Bethlent is, Márait is. S az sem

a puszta véletlen terméke, hogy Bárdossy is kap tőle méltánylást (bár őt nem menti föl, háborúpártiságát elítéli), s Teleki Pál is inkább esendő ember a szemében, semmint nehezen védhető politikai döntések meghozója. Nem csoda tehát, hogy osztozik a magyar politikai elit bolsevizmusellenességében, s ez a sokszor megjelenített averziója meglehetősen klisészerű megjegyzésekben ölt alakot. (Például utal a bolsevizmus „ázsiaságára”, ami egyszerre tény és mítosz, de ilyen sommás formában igen kevésbé informatív.)

Annál meglepőbb (bár egyáltalán nem logikátlan opció), hogy számvetése mégis valamiféle – mondjuk így: unortodox – szocializmus igenlésébe megy át. Ez a választás persze, szögezzük mindjárt le, véletlenül sem azonos a Szovjetunióban vagy a „fordulat éve” után itthon megjelenő „szocializmussal” – azokról, következetesen, elítélően vélekedett. Amikor például leírta, hogy 1938-ban „a magyar polgári társadalom nagy többsége rokonszenvezett a nemzetiszocialista eszmékkel” (38.), mindjárt hozzátette – egy utóbb kihúzott mondatban – azt is: „Önlegyzés kell hozzá, hogy most, amikor ezt leírom, tárgyilagossá maradjak, mert ez a pillanat, amikor egy ázsiai hatalom ennek a vádnak ürügyén iparkodik megsemmisíteni hazámban mindent, ami a magyarságból és a magyar élet értékeiből megmaradt.” (38–39.) S azt is szükségesnek látta rögzíteni, hogy „a Szovjetunió, az Internacionálé hazája kétségtelenül a túlzó szláv sovinizmus megtestesítője is” (37.). Az, ami számára esetleg megoldási lehetőségként merült föl, inkább a „harmadik utas” Wilhelm Röpke fölfogásával rokonítható. (Röpke műve, ismeretes, 1943-ban magyarul is megjelent, Márai – minden jel szerint – olvasta is. Szövege, intertextuálisan, több helyen is utal erre. A 115. oldalon név szerint is emlegeti Röpke-t, a 125. oldalon pedig – egyetértőleg – a nagybetűs „Harmadik Ut” is megidézésre kerül.) Kérdés persze, mi ez a Márai számára is elfogadható „szocializmus”? Részletes és szakszerű leírást nem kapunk tőle, de némelyik mondata így is definitív érvényű. Kérdésként fogalmazza meg, de kérdésében fontos állítás van: „Nem tévedek-e, ha – sokakkal – hiszek abban, hogy elérkezett az idő, amikor egy új világot kell felfedezni, berendezni, életformával tölteni meg, s ez az új világ a tömegek hazája, a szocializmus?” (124.) Azaz, ez a szocializmus voltaképpen a tömegtársadalom új formája. Máshol (124.) „az emberszabású, diktatúrától mentes szocializmus felépítésének” lehetőségein medítál. Önmagát azonban nem tagadja meg e kontextusban sem. Az elvi lehetőségként fölmerülő, Márai számára elfogadható s elfogadandó „szocializmus” voltaképpen a polgári ethosz új változata, a tömegtársadalomra való kiterjesztése. E téren persze óvatos; szinte mindvégig kérdések formájában adja elő elképzeléseit, de érvelése irányba félreérthetetlenül

egy irányú. „Nem vagyok-e neveléses, amikor kerülő úton, személyes áldozatok és vívódások árán eljutottam a meggyőzéshez, hogy a humanista polgári szellemiségnek szerepe van a tömegek világában is? Nem vagyok-e szálnalmas polgári Donkizott, amikor abban reménykedem, hogy ez a humanista polgári szellemiség lesz a tömegek pionírja az új társadalmi életforma, a szocializmus felé való – meggyőződésem szerint elkerülhetetlenül szükséges – fejlődés nehéz útján?” (123.) Vagy, konkrétan: „Az angol, a skandináv szocialista kísérlet elég meggyőző-e, hogy ezt a szerepet – az emberszabású, diktatúrától mentes szocializmus felépítésének szerepkörét – a humanista polgártól reméljük?... Nem torz és neveléses reménykedés-e, amikor feltételezzük, hogy az a polgár, aki átvezette a világot a feudalizmusból az alkotmányos parlamentarizmusba, a liberalizmusba és a kapitalista termelési rendszerbe, utódaiban és maradék szellemiségében, a humanista polgári szellemiség szerepkörében alkalmas arra, hogy átvezesse a korszerű tömegeket a kapitalizmus életformáiból egy emberi mértékkel mérhető, a kereszténység igazi alapelvei szerint felépített nyugati szocializmusba?...” (124.) Érvelésében természetesen sok minden szövődik össze, benne van a számára oly fontos eszmény, a polgári ethosz „átmentésének” igénye is. De benne van valami mélyebb – negatív – történeti tapasztalat is; a régi gyakorlat nem folytatható. S érdekes módon éppen ezt mondja ki direkt állítások formájában. „Nem hiszem, hogy tévedek, amikor nem kérdés, hanem állítás formájában mondom ki, amit most mondani kényszerülök: eljutottam a meggyőzéshez, hogy a kapitalista termelési rend csak akkor tud az eltömegesedett világban egyénnek és tömegnek életformát mondani, ha emberszabású egyezkedést köt a szocializmussal.” (124–125.)

Ez a szocializmusperspektíva ma nem igazán elfogadott perspektíva. Márai ma, sokakkal szemben, védekezésre szorulna felfogása miatt. Problémája, a tömegtársadalom optimalizálása azonban bizonyosan ma is nagyon eleven probléma. S e téren visszaigazolódik, amit e kontextusban megfogalmazott: „A kapitalista termelési rend egy napon szemben állott emberfeletti alkotásával, a tömeggel, és két világháború, néhány különböző színű jelmezbe öltöztetett forradalom arról győzte meg, hogy a szocializmus segítése nélkül a kapitalista termelési rend a tömeg kérdéseire nem tud megnyugtató választ találni.” (125.)

5

A ránk maradt töredék természetesen nem csak gondolkodástörténeti dokumentum. Műfajából, vallomásszerűségéből következik, hogy a személyes élet sok, az adott kontextusban valamiért fontos mozzanata is rögzítésre ke-

rült. S ezek az önéletrajzi epizódok önmagukban is érdekesek, olykor csakugyan megvilágosító erejűek. Ezek számbavétele persze jórészt a filológia dolga lesz, két hosszabb, érzékletesen leírt epizód megemlézése azonban itt is aligha maradhat el. Mindkettő az író történeti situálása szempontjából is nagyon fontos, s ugyanakkor – magamat kell ismételnem – érdekes. Az egyik a szerkesztőségi légkör földidézése. Ez nemcsak az Anschluss hírének megismeréséhez szolgál háttérül, de az újságíró Márai (s lapja, a *Pesti Hírlap*) mindennapi élete szempontjából is tanulságos. A szokásos sajtótörténeti dokumentumokból többnyire az a mikrokörnyezet és az a légkör hiányzik, amit itt Márai leír. A másik, a szerkesztőség pandantjaként is kezelhető földidézett tér, az író otthoni dolgozószobája, könyvtárával, munkabeosztásával, egyáltalán: életrendjével, amelybe a teniszezés (személyi edzővel) és a kocsimosítás processzusa is beletartozott. De említhető lenne a várbeli napi séták rendje is, amelyhez a kutya megsétáltatása s az úri elittel (például Teleki Pál gróffal) való alkalmi találkozás és a kölcsönös üdvözlés is belefért. Ezek a momentumok annak a bizonyos, Márai által oly fontosnak tartott „életformának” voltak mindennapokat strukturáló elemei. Ismeretükben nem is állható meg, hogy ki ne mondjuk, ez az életforma nemcsak a szokásos magyar írói életforma fölött helyezkedett el magasan, de a középosztály mindkét („úri” és „polgári”) szárnya fölött is. Márai ekkor (1938 és ’44 közt) már privilegizált helyzetű értelmiségi szereplő volt, s 1944/45-tel éppen ez az élethelyzet és életforma rendült meg.

6

A töredék irodalmi megalkotottságáról érdeemben szólni nagyon nehéz. Természetesen ez is Márai-szöveg, a szokott erényekkel, a rá jellemző stiláris biztonsággal, olykor manírokkal. A kompozíció azonban a szöveg dekonstrukciója miatt csak nyomokban látszik. Az indítás, a könyv fölütése erős, fontos mű ígéretét hordozza. A második fejezetben azonban az intonált gondolati ív mintha megtörne, kivált e fejezet második felében. Hogy ez miből adódik, e pillanatban nem dönthető el. Lehet, hogy egy később kibontakozó érvelés indult itt, de ez a szöveg töredékké válása, maradvány volta miatt már nem látszik. Az is lehet, hogy itt textológiai problémák húzódnak meg a mélyben, s az egész III. kötet szövegkritikai kiadása ezt majd értelmezhetővé teszi. Ismeretes, vannak töredékek, amelyek éppen töredékes formájukban igazán hatásosak, mondhatnánk, esztétikai értelemben „egészek”. Ez a most közreadott Márai-töredék nem ilyen, ez csak eredeti, teljes kompozíciójában – ha ez még visszaállítható – nyerné el teljes értelmét.

Jelen formájában funkciója „csak” adalékszerű. De a remény egyelőre megvan, hogy a III. kötet dekonstruált rendje egyszer majd még visszaállítható lesz. ■ ■ ■

Lengyel András (Békéscsaba, 1950): irodalomtörténész, muzeológus. Többek között Móra Ferenc, József Attila és Kosztolányi Dezső kutatásával foglalkozik.